

# העברית והארמית בימי הביניים עיונים בלשון ובחוכמת הלשון

העורכים

אליצור בר-אשר סיגל ודורון יעקב



האקדמיה ללשון העברית

## תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	פתח דבר
<b>היבטים כלליים</b>	
3	אהרן ממן לחקור את העברית ואת חוכמת הלשון בימי הביניים
	אליצור א'
19	בראשד סיגל לשונות ספרות יהודיות בימי הביניים: הארמית של הזוהר כמקרה מבחן
<b>מאפיינים בלשון ספרות ימי הביניים</b>	
67	ברק אוירבך ערבזמים בכתביו המקוריים והמתורגמים של ר' יהודה אבן-תיבון
91	אילן אלדר תחיות של לשון המקרא במרכזי הספרות העברית בתקופת הביניים
	פרנצ'סקה גורגוני
103	מערבית לעברית: ביאור ספר השיר לאריסטו ואוצר המילים של הפואטיקה לאריסטו בעברית של ימי הביניים
121	יהושע גרנט "אסב רשותכון": בין עברית לארמית בפיוטי הרשות הקדומים
153	אילנה ורטנברג חידושי לשון בעברית המתמטית בחיבורים על לוח השנה העברי בימי הביניים
163	דורון יעקב משנה תורה בלשון הרמב"ם ובלשון העתקותיו: אנליזה של חיבור מימי הביניים
187	שיין-ג'י פֶרְנַג חילופי בניינים בארמית יהודית מאוחרת

220	מערכת הפועל במגילת אחימעץ	מיכאל ריז'יק
238	על הקשיים בזיהוי חידושי לשון של מחברים מימי הביניים: רש"י כמבחן	אריאל שוה
256	בין לשון הגאונים ללשון התלמוד הבבלי	אהרן שויקה

### חוכמת הלשון בימי הביניים

289	ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון: חיבור עברי במקורו או תרגום מן הערבית?	אמיר געש
300	בחינה מחדשת של מושג הנח הנעלם (אלסאכן אלליין) בספר המסלול של אבי יצחק אברהם בן מארות'	עלי ותד
314	מיון פעלים עבריים במסורת הדקדוקית הקראית: שיטת הסימנים	נדיה וידרו
327	ר' יונה אבן ג'נאח כמפתח ומשכלל את תורת ר' יהודה חיוג': עקרונות וכלים ליישומם	אלנתן חן
356	מנהגים להבטחת הקריאה הנכונה של הטקסט המקראי המשתקפים בתעתיקים קראיים מימי הביניים	ג'פרי כאן
372	"מקיץ רדומים": בין מדקדקי ימי הביניים למדקדקי התפילה באשכנז	חיים א' כהן
386	רד"ק כמנחיל תורתם של חיוג' ואבן ג'נאח	ליאורה פטרובר
393	"קצור שרשים" – מתי, היכן, מי ומדוע?	יהודית קוגל

# מיון פעלים עבריים במסורת הדקדוקית הקראית: שיטת הסימנים

נדיה וידרו

## מבוא

חלוקת הפעלים העבריים לבניינים ולגזרות שחידש יהודה חיוג' לפני כ-1000 שנה היא השיטה היחידה למיון הפועל שבשימוש היום. בתאוריה הדקדוקית של ימי הביניים היו שיטות חלופיות, ובהן שיטה שנקראה "שיטת הסימנים". את השיטה הזאת פיתחה האסכולה הקראית בדקדוק העברי. שיטה זו הייתה רווחת בבלשנות הקראית עד למאה השתים עשרה; בחיבור "אשכול הכופר" של יהודה הדסי, שחובר במאה זו, הוחלפה השיטה במערכת של בניינים וגזרות שפותחה בידי מדקדקים רבניים<sup>1</sup>. מטרת מאמר זה לחקור את תולדות התפתחות שיטת הסימנים, טבעה ומטרתה. אף ששיטה זו ידועה בספרות על תולדות הבלשנות העברית<sup>2</sup> יש מקום לבחינה מחדש של הנושא, משום שכל המידע עליה התבסס על עדות טקסטואלית לא שלמה. במאמרי זה אשתדל להראות כי שיטת הסימנים עברה התפתחות מהותית בספרות הדקדוקית של הקראים. במקור נועדו הסימנים לחיזוי צורות העבר על בסיס צורות הציווי. עם הזמן חולקו הסימנים ל"דרכים", והמערכת הפכה למנגנון מיון הפעלים ותיאור טכני של פרדיגמות שנועד בראש ובראשונה לצרכים פדגוגיים.

## שיטת הסימנים

רעיון שיטה זו הוא לחלק את הפעלים העבריים לקבוצות, כך שבכל קבוצה יש לפעלים תנועה מסוימת בהברה הראשונה של צורת הציווי ותנועה אחרת בהברה הראשונה של צורת העבר. אם התנועות בצורת הציווי ובצורת העבר זהות, ממיינים את הפעלים לקבוצות על פי התנועות בהברות האחרונות של הצורות. נותנים

1. ממזן, המחשבה הדקדוקית, עמ' 95–96.

2. ראה בסל, אלכאפי, עמ' 217–220; בקר, הסימנים; ממזן, המחשבה הדקדוקית, עמ' 87–96; יוסליון, הרון; הנ"ל, מאור עין, עמ' 17–19, 20.

לקבוצות הפעלים סימנים מנמוניים (בערבית עלאמה או רבאט; בעברית סימן). הסימנים הם מילים עבריות בעלות שתי הברות, כשהתנועה הראשונה במילת הסימן מתאימה לתנועה המשותפת לכל צורות הציווי בקבוצה, והתנועה האחרונה במילת הסימן מתאימה לתנועה המשותפת לכל צורות העבר. למשל, צורות הציווי הִפֵּה וְדָבַר שייכות לקבוצה שמילת הסימן שלה היא גָּנִי. הפתח בהברה הראשונה של גָּנִי מתאים לפתח בצורות הציווי הִפֵּה וְדָבַר. החיריק בהברה השנייה של גָּנִי מתאים לחיריק בצורות העבר של הִפֵּה וְדָבַר. ברור שבדרך זו הסימנים יכולים לכלול פעלים מטיפוסים שונים. לכן הסימנים מחולקים לתבניות נטייה (תצריף בערבית; דרך בעברית) כדי לכלול ביחד פעלים באותו משקל. למשל, צורות הציווי הִפֵּה, וְדָבַר, הִשְׁלַף וְכִלְכַּל שייכות לדרכים שונות בסימן גָּנִי.

### חיבורים דקדוקיים קראיים המשתמשים בשיטת הסימנים

שיטת הסימנים ידועה מארבעה חיבורים דקדוקיים קראיים. שני החיבורים הראשונים שהשתמשו בשיטת הסימנים חוברו בידי המדקדק הקראי המפורסם והפורח ביותר, אבו אלפראג' הרון אבן אלפראג' (ירושלים, המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה). בחיבורים אלו יש ניתוח מפורט של תורת הצורות והתחביר של הלשון העברית, והם "אלכתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה" (להלן אלכתאב אלמשתמל)<sup>3</sup> ותמציתו "אלכתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראניה" (להלן אלכתאב אלכאפי).<sup>4</sup> אלכתאב אלכאפי תומצת פעמיים בידי מדקדק לא ידוע בן זמנו של אבו אלפראג' הרון.<sup>5</sup> הראשון בין קיצורים אלו ידוע בשם "אלמכתצר". עד כה זוהו מספר קטן של קטעים קצרים מחיבור זה. באחד מהם יש כמה שורות מסוף הפרק על שיטת הסימנים.<sup>6</sup>

התקציר השני נקרא "כתאב אלעקוד פי תצאריף אללגה אלעבראניה" (להלן כתאב

3. חיבור זה עדיין לא פורסם, והוא מצוי בכמה כתבי יד באוסף פירקוביץ השני בספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג. מהדורה מדעית של אלכתאב אלמשתמל הולכת ונשלמת עתה בידי אהרן ממזן; ראה ממזן, חוכמת הלשון הקראית, עמ' 431–432. על מערכת הסימנים ראה כתבי היד, RNL Evr Arab I 2388, fol. 57v.–61v.; RNL Evr Arab I 2287, fol. 92r.–95r., RNL Arab Yevr 301 394r.–401r.
4. מהדורה של החיבור כלולה בתוך כאן ואחרים, דקדוק קראי. לשיטת הסימנים ראה שם, עמ' 177–207.
5. מקובל לייחס את הקיצורים האלה לאבו אלפראג' הרון עצמו; ראה למשל בסל, אלכאפי, עמ' 201; כאן ואחרים, דקדוק קראי, עמ' xii. כפי שהוכחתי במאמריי (וידרו, חיבור קראי; הנ"ל, הפועל, עמ' 7–8), הנחה זו אינה הולמת את הראיות הטקסטואליות.
6. ראה בסל, אלכאפי.

אלעקוד).<sup>7</sup> ספר זה חובר באמצע המאה האחת עשרה בידי מחבר לא ידוע, בן זמנו של אבו אלפרג'. כתאב אלעקוד הוא המקור החשוב ביותר לתולדות שיטת הסימנים. כתיבת הספר הוזמנה לשם קיצור תמציתי ביותר של אלכתאב אלכאפי, והוא הפך לספר הדקדוק הפדגוגי הקראי הראשון. קיצור זה כולל תיאור של תורת הצורות והתחביר, והוא הותאם במיוחד לרמת הידע וצורכי הלימוד של תלמידים מתחילים. החלק העיקרי שלו, שהוא למעשה חיבור עצמאי המרחיב על החומר שבספרי דקדוק שקדמו לו, מורכב מפרקים על המורפולוגיה של הפועל בעברית המקרא. חיבור זה כולל את אחד התיאורים הקראיים השלמים ביותר של מערכת הפועל בעברית המקרא המבוסס על שיטת הסימנים. החומר בתיאור זה הותאם לתלמידים מתחילים בהצגה הדרגתית, ויש בו שימוש בשיטות שנועדו לעורר הבנה ולהקל על הלימוד. בכתאב אלעקוד יש חומר רב על שיטת הסימנים, והוא כולל הערות של המחבר על מטרת הסימנים. חיבור זה מאפשר לנו להשיב על השאלות הפתוחות שנתעוררו עקב תיאורים פחות ברורים בספרי דקדוק אחרים.

כתאב אלעקוד היה לאחד המקורות העיקריים של חיבור אחר שנקט בשיטת הסימנים – "מאור עין",<sup>8</sup> חיבור דקדוקי שחובר במחצית השנייה של המאה האחת עשרה ונשתמר בגרסתו העברית בלבד.<sup>9</sup> מלבדו קטעי הגניזה הקהירית (JTS ENA 2221.6 ו-4196.1) דנים בשיטת הסימנים ובחלוקת העיצורים לאותיות השורש ולאותיות שאינן שורשיות.<sup>10</sup>

### גישות לשיטת הסימנים

שאלת מהות הסימנים גרמה לחילוקי דעות בין החוקרים שחקרו את השיטה. מקצת מן החוקרים סבורים שהפעלים בעברית חולקו בראשונה לתבניות נטייה; להלן נכנה אותן דרכים, כשם שנתכנו בעברית בספר מאור עין. דרכים אלו מוינו לאחר מכן על פי סימנים. לדעתם הסימנים היו סימנים מנמוניים לטובת אלה שכבר הכירו

7. ראה וידרו, דקדוק קראי פדגוגי. על מערכת הסימנים ראה וידרו, הפועל, עמ' 27–52; הנ"ל, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 58–269.
8. ראה זיסלין, מאור עין; ממן, מאור עין. למערכת הסימנים ראה זיסלין, מאור עין, עמ' 118–139.
9. לדעת אמיר געש חיבור זה חובר תחילה בערבית, כנראה בירושלים, ותורגם לעברית בזמן יותר מאוחר בבזונטיון; ראה געש, מאור עין. חוקרים אחרים סברו שמאור עין חובר במקור בעברית בבזונטיון; ראה ממן, מאור עין, עמ' 161–162; זיסלין, מאור עין, עמ' 19.
10. ממן שיער שהקטע JTS ENA 2221.6 והקטע JTS ENA 4196.1-4 עשויים להיות שייכים לאלכתאב אלמשתמל; ראה ממן, אוצרות לשון, עמ' 438–439. ההשערה אינה מסתברת, כי הקטעים משקפים תפיסות דקדוקיות שונות מאלה של אבו אלפרג' הרוזן; ראה וידרו, הפועל, עמ' 31 הערה 20.

את הפרדיגמות.<sup>11</sup> חוקרים אחרים סבורים ששיטת הסימנים היא מסגרת תאורטית לנטייית הפעלים. לדעתם הרעיון הבסיסי של השיטה הוא שכל צורות הפועל תלויות בתנועות הציווי והעבר, ושהדרכים הן תבניות תנייניות הנתונות בסימנים.<sup>12</sup> ניתוח משווה של חיבורים הנוקטים את שיטת הסימנים יחד עם הרמזים שמופיעים בהערות לשיטה בכתאב אלעקוד, שנועדו לתלמידים מתחילים, עשוי לתרום לקביעת הערך המורפולוגי של הסימנים ויחסם לדרכים. ניתוח משווה כזה טרם נעשה בספרות המחקר, בעיקר משום שעדיין לא הוכר שהחיבורים הנוקטים שיטה זו מייצגים שלבים שונים בהתפתחות השיטה.<sup>13</sup> יתרה מזאת, המחקרים הקודמים של שיטת הסימנים התבססו על עדות טקסטואלית בלתי שלמה, ונעשו לפני שחזורם ופרסומם של אלכתאב אלכאפי וכתאב אלעקוד.

### התפתחות השיטה

לפי אבו אלפרג' הרון את שיטת הסימנים המציא אחד המדקדקים הקדומים, והוא קבע את הסימנים הָבֵּא, גָּנִי, פָּרַת וּשְׁוֹעַל. בשלב מאוחר יותר קבע מדקדק אחר את הסימן כּוֹנֵן.<sup>14</sup> סימנים אלו מבוססים על התנועות הראשונות בצורות הציווי והעבר. באלכתאב אלמשתמל חידש אבו אלפרג' הרון שני סימנים של אותו טיפוס, והם שִׁירָה וּשְׁיָרוּ. בכך קבע את קבוצת הסימנים לצורות הציווי והעבר הנבדלות בתנועה הראשונה: הָבֵּא, גָּנִי, פָּרַת, שְׁוֹעַל, כּוֹנֵן, שִׁירָה וּשְׁיָרוּ.

דומה שבקטעי הגניזה הקהירית JTS ENA 2221.6 ו-JTS ENA 4196.1-4 השתמרה מסורת של מערכת סימנים שונה במקצת. קבוצת הסימנים המוצגת שם היא הָבֵּא, גָּנִי, פָּרַת, שְׁוֹעַל, שִׁירָה וּכּוֹנֵן. השימוש בסימן שִׁירָה ולא בסימן וּשְׁיָרוּ מוכיח שהמחבר הכיר את שיטתו של אבו אלפרג' הרון אבל לא אימץ אותה במלואה. במקום הסימן שִׁירָה, המופיע בדקדוקו של אבו אלפרג' הרון ובספרי דקדוק דומים, נוקטים בקטעים האלה את הסימן הָיִן, שהוא בן הברה אחת (!) והוא כולל את כל פועלי נפעל. מילת הסימן הזאת משקפת את תחיליות הציווי והעבר של פועלי הנפעל ואת התנועה המשותפת בהברות הראשונות של אותן צורות. מחבר הקטעים ציין במיוחד את

11. בקר, הסימנים, עמ' 251, 257, 260.

12. ממן, המחשבה הדקדוקית, עמ' 87–88.

13. למשל, בקר (הסימנים, עמ' 251–252) ערך מתוך אלכתאב אלכאפי ומאור עין רשימה משותפת של סימנים ודרכים. הוא עירב את שניהם יחד, כאילו הם שייכים לאותה מערכת.

14. RNL Evr Arab I 2388, fol. 57v; ראה כאן ואחרים, דקדוק קראי, עמ' 177. הרעיון של יחסים קבועים בין תנועת הציווי לתנועת העבר (אם כי בלי להשתמש במילות הסימנים) נמצא בדקדוקו של אבן נוח (כאן, אבן נוח, עמ' 41–42) ובכתאב אללגה של רב סעדיה גאון (דותן, צחות, א, עמ' 257–258; גולדנברג, לוח הנטייה, עמ' 92).

הפעלים בסימן ה'ין, שבו צורות הציווי והעבר נבדלות בעיצור הראשון שלהן, ה"א לעומת נו"ן, אבל התנועות הראשונות זהות; בשאר הסימנים התנועות הראשונות נבדלות ואילו העיצורים הראשונים זהים.

אבו אלפרג' הרון העיר באלכתאב אלמשתמל, שאם לצורות הציווי והעבר אותה תנועה בהברה הראשונה שלהן אי אפשר ליצור להן סימן.<sup>15</sup> אותה מגבלה מוזכרת בקטע JTS ENA 2221.6r. חוקרים קודמים התקשו למצוא הסבר למגבלה זו.<sup>16</sup> סבורתני שמגבלה זו מבוססת על העובדה שהסימן נועד לייצג תכונות מבחינות של הציווי ("עלאמה אלאמר") ושל העבר ("עלאמה אלעבר") שאינן בצורה השנייה:<sup>17</sup>

אלגרין' בהדה אלעלאמאת הו אן אלמלך אלדי פי אול אלעלאמה יכון פי ראס אלאמר עלאמה ללאמר ואלמלך אלדי פי אכר אלעלאמה יכון פי ראס אלעבר עלאמה ללעבר [=סימנים אלו תוכננו כך שהתנועה הראשונה של הסימן נמצאת בראש צורת הציווי לצייווי, והתנועה האחרונה של הסימן נמצאת בראש צורת העבר כסימן לעבר].<sup>18</sup>

ואלאצל אלאול הו כל אמר בקמץ עברה בנקטתין ורבאטה קבא [...] פאול אלכלמה עלאמה אלאמר ואכרהא עלאמה אלעבר [=העיקרון הראשון הוא שלכל צורת ציווי עם קמץ יש צורת עבר עם צירי. הסימן המנמוני שלו הוא קבא... תחילת המילה היא סימן הציווי, וסופה הוא סימן העבר].<sup>19</sup>

אם לצורת הציווי ולצורת העבר יש אותה התנועה בהברה הראשונה התנועה אינה יכולה לשמש תכונה מבחינה של צורות אלו, ועל כן גם אינה יכולה לשמש בסיס לסימן. במקרה כזה יש צורך בבחירת תנועה אחרת:

ואלצרב אלח הו מא לא יתגיר מלך אול חרופה פי אלעבר כל יבא בחאלה [...] פצאר עלאמת אלעבר פי אכר אלכלמה [=הסוג השמיני הוא כשתנועת

15. RNL Evr Arab I 2287, fol. 401r

16. ממון, המחשבה הרקדוקית, עמ' 89; בקר, הסימנים, עמ' 253.

17. שימוש דומה בסימני זיכרון למניעת בלבול בין פרטים דומים ידוע מחיבורי בעלי המסורה. במסורה הגדולה משמשים לעיתים שברי פסוקים כסימני זיכרון להבלטת ההבדלים בין פסוקים דומים. למשל, כדי לזכור את ההבדל בין הפסוק "וְעַל מִשְׁפָּחוֹת אֲשֶׁר בְּשֵׁמֶךָ לֹא קָרָאוּ" (ירמיהו י 25) ובין הפסוק הדומה לו "וְעַל מַמְלָכוֹת אֲשֶׁר בְּשֵׁמֶךָ לֹא קָרָאוּ" (תהלים עט 6) מובאת במסורה הגדולה בכתב יד לנינגרד ההערה "ירמיה ועל משפחות תהלים ועל ממלכות וסימניהן כי הנני קרא לכל משפחות ממלכות". הפסוק "כי הנני קרא לכל משפחות ממלכות" (ירמיהו א 15) משמש סימן זכירה להבדל בין הפסוק בירמיהו לפסוק בתהלים כי הוא כולל את המילים משפחות וממלכות בסדר שהן מופיעות בו במקרא (ספר ירמיהו קודם לספר תהלים). ראה ייבין, מסורה, עמ' 76–77.

18. וידרו, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 64–65.

19. JTS ENA 2221.6r



האות הראשונה אינה משתנה בעבר אלא נשארת אותה תנועה... אז סימן העבר הוא בסוף המילה.<sup>20</sup>

החיבור הדקדוקי הראשון שכלל סימנים המבוססים על התנועה האחרונה היה אלכתאב אלכאפי, ובו הוסיף אבו אלפרג' הרון את שלושת הסימנים מסב, עדה ועדי לצורות הציווי ולצורות העבר עם תנועות ראשונות זהות אך עם תנועות סופיות נבדלות. בסימנים מן הטיפוס הראשון אין הבדל בין אלכתאב אלמשתמל ובין אלכתאב אלכאפי.

בכתאב אלעקוד ובמאור עין יש התפתחות נוספת של השיטה. בחיבורים אלו קבוצות הסימנים החדשים זהות. הסימנים החדשים המבוססים על התנועות הראשונות של צורות הציווי ושל צורות העבר הם שְׁלָה, מְכָה, אָבָה, עֲלִי וּבְרָךְ. הסימנים החדשים המבוססים על התנועות הסופיות של צורות אלו הם פָּקַע וּפָרִי. מחבר מאור עין כתב שהוא חידש את הסימנים שְׁלָה, מְכָה, אָבָה, עֲלִי, בְרָךְ, פָּקַע וּפָרִי.<sup>21</sup> סביר יותר שמחבר המקור של מאור עין חידש אותם, דהיינו המחבר של כתאב אלעקוד.

### המטרה והמעמד המורפולוגי של הסימנים ושל הדרכים

כאמור לעיל, שיטת הסימנים משתמשת בשתי רמות של מיון כדי למיין פעלים. ראשית, הפעלים בעברית מחולקים לסימנים המבוססים על התנועות הראשונות והאחרונות של צורות הציווי והעבר שלהם. שנית, הסימנים מחולקים לדרכים כדי לקבץ ביחד פעלים בעלי מבנה דומה. מבחינה היסטורית נראה שהסימנים קודמים לדרכים. ואכן כשאבו אלפרג' הרון כותב על ראשית השיטה אין הוא מזכיר מדקדקים ראשונים שחילקו את הסימנים לדרכים. אין חלוקה כזאת גם במובא בקטע הגניזה הזה:

ואלאצל אלתאני רבאטה גני כמא קלנא [...] אן אלאמר אלדי בפאתחה עברה בנקטה כקולך דבר דבר שבר שבר צוה צוה [=הסימן המנמוני לטיפוס השני הוא גני כמו שאמרנו... שלצורת הציווי בפתח יש צורת עבר בחיריק, לדוגמה דבר – דבר, שבר – שבר, צוה – צוה].<sup>22</sup>

המחבר כאן מזכיר שני טיפוסים של פעלים הכלולים בסימן גני: דבר וצוה. אבל המחבר אינו מחלק אותם לדרכים שונות. אפשר להסיק שהסימנים לא נועדו לכתחילה למיין

JTS ENA 4196.3r-3v .20

21. הוא מבחין בין הסימנים החדשים לאלו שבאלכתאב אלכאפי. לפני הסימנים החדשים הוא כותב "נתתי סימן", ולפני אלו שבאלכתאב אלכאפי – "נתנו סימן". ראה גם בקר, הסימנים, עמ' 253;

ממן, מאור עין, עמ' 156.

JTS ENA 2221.6v .22

תבניות קיימות, אלא כנראה שימשו כדי לקבוע צורות עבר וציווי שאינן מתועדות במקרא.<sup>23</sup> למשל, החכם הקראי הנודע אבו יעקוב יוסף אבן נוח (ירושלים, המאה העשירית), בפירושו הדקדוקי למקרא "הדקדוק",<sup>24</sup> במסגרת דיון על צורת הציווי המסתברת ביותר לצורת העבר יִחְמְתְנִי (תהלים נא 7), כותב את הדברים האלה:

ומן אלנאס מן כאלף הדא אלמדהב וקאל אן לא יגוז יכון יִחְמְתְנִי מן יִחְמָה: ולו כאן מן יִחְמָה כאן יִחְמְתְנִי: ודלך אן כל אמר יכון אול חרף מנה בפתח אדא צאר עבר יכון תחת אלחרף אלאול נקטה: אלא אן יכון אלחרף אלאול עלי אלעבר מן חרוף אֶהְחַע פלא יכון אלחרף אלאול בנקטה בל יכון בג נקט =ויש שחלקו על הדעה הזאת ואמרו שלא ייתכן שיִחְמְתְנִי מגזרת יִחְמָה, ושאלו הייתה מגזרת יִחְמָה הייתה צורתה יִחְמְתְנִי. וזאת מפני שכל צורת ציווי הבאה בפתח באות הראשונה, כשהיא נוטה בזמן עבר יבוא חיריק תחת האות הראשונה; אלא אם כן האות הראשונה שבצורת העבר היא אחת מאותיות אהח"ע, ואז האות הראשונה איננה בחיריק אלא בסגול].<sup>25</sup>

כאן אבן נוח מתאר קשר בין צורת הציווי ובין צורת העבר המקודד בסימן גְּנִי, ומשתמש בקשר זה כדי לקבוע אם יִחְמָה אכן יכולה לשמש צורת הציווי של יִחְמְתְנִי. לא מן הנמנע שהסימנים הומצאו כדי לייצג קשרים כאלו, ושהקשרים יהיו בולטים יותר לעינו של המדקדק. התכונה המנמונית של הסימנים משתקפת במונח הערבי-יהודי לסימן, רְבֵאט ב-JTS ENA 2221.6 וב-JTS ENA 4196.1-4, ובכמה מקרים גם בכתאב אלעקוד. המשמעות המילולית של רְבֵאט היא 'קשר', אבל המונח שימש בכמה חיבורים קראיים לציין 'סימן מנמוני'.<sup>26</sup> יש כמה עדויות בחיבורים דקדוקיים מאוחרים שהסימנים נועדו לרמוז לצורת העבר של הפעלים. במאור עין כתוב:

כל צווי אשר תמצא תחת ראשו שוא תדע כי ראש העבר שלו בקמץ פֶּרַת. וכן כל צווי יהיה בראשו פתחה יהיה תחת ראש העבר שלו נקודה מתחת. והסימן גְּנִי.<sup>27</sup>

23. מדקדקים קראים דנו הרבה בצורות היפותטיות שאינן מתועדות במקרא, והשתמשו בשיטות שונות כדי לשחזר צורות אלו לפי כללי הלשון.
24. כאן, אבן נוח.
25. ראה שם, עמ' 267–269.
26. בכתאב אלעקוד נאמר: "אלחרוף אתנאן ועשרון חרפא אחדי עשר מנהא זכרים והי אב הוּ יִכַל מְנַשֵּׁת ורְבֵאטְהָא שְמֵלֵאכְתּוּ בִינָה" (ראה וידרו, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 49). לשימוש דומה באלכתאב אכאפי ראה כאן ואחרים, דקדוק קראי, עמ' 233.
27. זיסלין, מאור עין, עמ' 119.

בכתאב אלעקוד מוזכר שהמטרה היחידה לסימנים היא לחזות את צורת העבר:

ואעלם אן הוה אלעלאמאת אנמא געלת ליעלם אלעבר מן כל אמר ולו כאן דלך מעלום ללמכתדי מן דונהא לם יחתאג אלי עלאמה | =שים לב שסימנים אלו נוצרו רק כדי שתיוודע צורת העבר של כל פועל בציווי. אילו ידע הלומד המתחיל את צורת העבר בלעדיהם, הוא לא היה נזקק לסימנים.<sup>28</sup>

אפשר להסיק שתי מסקנות מן הקטעים שהובאו לעיל מכתאב אלעקוד וממאור עין. ראשית, הם מראים בכירור שההנחה שסימנים יכולים לקבוע פרדיגמות שלמות במערכת הפועל אינה נכונה. לפי המובא בקטעים האלה הסימנים נוצרו כמחווניים של צורת העבר בלבד.

שנית, בקטעים האלה רואים שתנועת הציווי המקודדת בתנועה הראשונה של הסימן תוכל לחזות את תנועת העבר המקודדת בתנועה האחרונה של הסימן. דבר זה אפשרי רק אם בין הסימנים אין זוגות סימנים עם תנועה ראשונה זהה, אלא תנועות אחרונות שונות. זה כנראה היה המצב לפני אבו אלפרג' הרון. אכן בקבוצה הֶבְא, גְנִי, פְּרַת, שוּעַל, כּוּנֵן ההתאמות בין התנועות הן חד־משמעיות. וכן בקטעי הגניזה JTS ENA 2221.6 ו־JTS ENA 4196.1 רשומים הסימנים הֶבְא, גְנִי, פְּרַת, שוּעַל, כּוּנֵן. אבו אלפרג' הרון ויתר על העיקרון הזה, והיה הראשון שהרחיב את טווח הפעלים המתוארים במסגרת השיטה, אף על פי שהמחיר הוא איבוד יכולת החיזוי של הסימנים. ספרו אלכתאב אלמשתמל כולל זוג סימנים אחד שאינו חד־משמעי – שִׁירָה ושִׁירו. בכל שלב עוקב של התפתחות השיטה נכנסו למערכת סימנים נוספים שאינם חד־משמעיים; למשל מִסֵּב, עֶדָה ועֶדִי באלכתאב אלכאפי, ובהמשך שְׁלָה, מִפָּה, אֶבָּה וכוּרָךְ בכתאב אלעקוד ובמאור עין.<sup>29</sup> בשלב הסופי נותרו רק סימנים ספורים בעלי ערך חיזוי חזק.<sup>30</sup> בכתאב אלעקוד, במבוא לפרק על הסימנים המבוססים על התנועות הסופיות של צורת הציווי וצורת העבר, יש דיון על הבלבול שנגרם מאיבוד כוח החיזוי של הסימנים:

פאן קאל אדא כאן אואכר אלאואמר פי מִסֵּב ועֶדָה ועֶדִי כלהא בנקטתין פכִּיף יתכלִץ אלעבר ללטאלב אד קד ילתבס עליה דלך פיגעל מוצע אלפאתחה פי אלעבר קאמצה או באלעכס מן דלך או יגעל מוצע אלקאמצה נקטה או מוצע אלנקטה קאמצה פאן לם יכן לה אמר יצבטה לם יזל אלאלתבאס | =אדם עשוי לומר: "אם כל צורות הציווי של מִסֵּב, עֶדָה ועֶדִי מסתיימות בצירי, איך

28. וידרו, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 216–217.

29. מכאן שהקטעים שהובאו לעיל מכתאב אלעקוד וממאור עין העוסקים בסימנים כאמצעי לחיזוי צורת העבר עדיין שייכים לתפיסה המקורית, שבה הסימנים הם חד־משמעיים.

30. ממן (המחשבה הדקדוקית, עמ' 89) הסיק, שהסימנים נבדלים בכוח החיזוי שלהם. כעת מובן שזה לא היה המצב המקורי.

ידע הלומד מה היא צורת העבר? האם זה לא עלול לבלבל אותו, והוא ייצור את צורת העבר בקמץ במקום פתח או להפך, או בחיריק במקום קמץ או קמץ במקום חיריק? אז, אם הציווי אינו קובע זאת, לא יהיה סוף לבלבול".<sup>31</sup>

מסתבר שאיבוד כוח החיזוי של הסימנים התרחש במקביל להכנסת הדרכים למערכת. חלוקת הסימנים לדרכים נעשתה בראשונה בידי אבו אלפרג' הרון, והיא תכונה אופיינית לדקדוקו ולחיבורים דקדוקיים התלויים בחיבוריו. כפי הנראה חלוקה זו נעשתה לצורך התיאור המורפולוגי. ואכן מאז הופעת אלכתאב אלמשתמל יושמה מערכת הסימנים בחיבורי דקדוק כמסגרת להצגת חומר על היבטים מסוימים במורפולוגיה של הפועל. כדי לדון בתופעה מורפולוגית כלשהי עברו מדקדקים על הדרכים לפי סדר הסימנים, ורשמו צורות רלוונטיות של פועל אחד המייצג את הדרך. כך, לתפיסתם, טיפלו בתופעה באופן השיטתי ביותר. לדוגמה:

ושרח נקט יא אלאסתקבאל פי אלתצאריף אנמע יחתאג אן ירד אלי אלעלאמאת אלמוצועה ללאמר ואלעבר מן אלאפעאל אעני הָבָא גְנִי ותמאמהא ]=כדי להסביר את ניקוד (התחילית) יו"ד של צורת העתיד בכל הדרכים צריך לפנות אל הסימנים שנקבעו לצורות הציווי ולצורות העבר של פעלים, דהיינו הָבָא, גְנִי וכל השאר.<sup>32</sup>

באלכתאב אלמשתמל משתמשים במערכת שלוש פעמים, כדי להציג את: (1) צורות הבינוני הפעיל והבינוני הסביל; (2) ניקוד תחיליות העתיד; (3) הבדלים בין צורות ההפסק לצורות ההקשר בסוגי פועל שונים. באלכתאב אלכאפי הסימנים יוצרים את המסגרת לדיון בבינוני הפעיל ובבינוני הסביל. בכתאב אלעקוד ובמאור עין המערכת משמשת להציג את הפרדיגמות של הפעלים בפני לומד הדקדוק העברי. המערכת שימשה אמצעי לארגון החומר המורפולוגי. כנראה חשוב היה יותר למדקדקים להרחיב את המערכת כדי שהיא תוכל לתאר כמה שיותר פעלים שהם רלוונטיים לתופעה מורפולוגית מסוימת מלשמר את יכולת החיזוי של הסימנים.

כדי להפיק תיאורים מורפולוגיים במסגרת זו היה צורך לחלק את הפעלים בסימנים לדרכים המבוססות על הרעיון של משקל (בערבית וזן).<sup>33</sup> התנאי ההכרחי לכך ששני פעלים ישתייכו למשקל אחד הוא שלפעלים יהיו מבנים מורפולוגיים (בערבית ציגה) שווי ערך לאורך הפרדיגמות, דהיינו שכל זוג של צורות פועליות תואמות יפיק

31. וידרו, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 214–215, 217.

32. אלכתאב אלמשתמל, RNL Eyr Arab I 2287, fol. 92r.–v.

33. על שיטת התצוגה הזאת במאור עין הצביע זיסלין (מאור עין, עמ' 14). דעתו החולקת של ממז (המחשבה הדקדוקית, עמ' 90) על טענתו של זיסלין מבוססת על ההנחה שזיסלין פירש שהסימנים, ולא הדרכים, מחולקים לפי משקלי הפועל.

אותו רושם על חוש השמיעה.<sup>34</sup> העיקרון הכללי של שיטת הסימנים הוא שפעלים בעלי משקלים חופפים משויכים לדרך אחת. כלומר הדרכים ייצגו ערכים הגיוניים מבחינה מורפולוגית, כך שכל הפעלים בדרך אחת נוהגים באופן דומה. שלא כמו הדרכים הסימנים אינם מבוססים על תכונה מורפולוגית אלא על תכונה חיצונית של פעלים, כלומר על יחס התנועות בין צורות הציווי לצורות העבר. לפיכך לאחר שפורטו הדרכים השייכות לכל סימן הסימנים הופכים למשניים בדיון המורפולוגי. דבר זה מובן מן העובדה, שהשימוש בקבוצת הסימנים בחיבור דקדוקי היה תלוי בין היתר בשאלה, כיצד מוינו פעלים לדרכים. ואכן בין חיבורי הדקדוק יש הבדלים בדרגת הזיקה המבנית בין הפעלים שבדרך אחת. דרכו של אבו אלפרג' הרון הייתה לייחס פעלים בעלי משקלים קשורים על ידי תהליך פונולוגי סדיר וקבוע, כגון השפעת העיצורים הגרוניים, לדרך אחת. הוא סמך על יכולת הקוראים לשנות את צורות הפעלים של הדרך בהתאם לכללים הפונולוגיים של עברית המקרא. דבר זה מוכח מן הפועל המייצג של הדרך הרביעית בסימן גני באלכתאב אלכאפי, שהוא הַרְאָה – צורה שאינה מתאימה להגדרת הסימן, כי התנועה הראשונה של צורת העבר הנסתר היא סגול ולא חיריק.<sup>35</sup> הפועל המייצג הזה נחשב קביל בעיני אבו אלפרג' הרון, כי השינוי בתנועות הוא סדיר וקבוע. בדומה לכך, בפרק על תנועת תחילית העתיד באלכתאב אלמשתמל הפעלים יפון ויאור מיוחסים לאותה דרך.<sup>36</sup> דרך חדשה נוצרת רק כשאי אפשר להסביר את ההבדלים בין צורות כתוצאה של תהליך פונולוגי. לדוגמה, הצורה הבוּן בשוּרוּק מייצגת צורות כגון נְבוּנָתִי (ישעיהו י' 13) או נְבוּכִים (שמות יד' 3), לעומת הַפּוֹן בחוּלָם, המייצגת צורות כגון נְבוּן (בראשית מא' 39).<sup>37</sup>

בכתאב אלעקוד שיטת המיון נוקשה יותר, והדגש מושם במבנה המורפולוגי (ציגה) של הפעלים בדרך. כלומר נדרשת התאמה מדויקת בין המבנה המורפולוגי של הפועל ובין הדרך שלו, כך שפעלים בעלי מבנה מורפולוגי שונה מיוחסים לדרכים שונות. עיקרון זה מוזכר מפורשות בעניין הדרך של הַטְהֵר בהשוואה לזו של הַכְפֵּר:

פאן קאל לם געלת הַטְהֵר וְהַכְפֵּר תצריפין. קיל לה לאן אלציגה מכאלפה ודאך אנך פי הַטְהֵר קד סכנת עלי אלף בעד אלטית וְהַכְפֵּר וְהוֹסֵר לים כדלך ]=אדם עשוי לומר: "מדוע אתה מייחס את הַטְהֵר וְהַכְפֵּר לשתי דרכים שונות?" יש

34. כאן ואחרים, דקדוק קראי, עמ' 211–219; וידרו, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 54–57.

35. ראה כאן ואחרים, דקדוק קראי, עמ' 181; בקר, הסימנים, עמ' 256.

36. RNL Evr Arab I 2287, fol. 94r

37. ראה כאן ואחרים, דקדוק קראי, עמ' 187. בקר (הסימנים, עמ' 256) כלל את הדרכים הַפּוֹן וְהַבּוּן בתוך "קשיים ומוחזריות" במערכת הסימנים.

לומר לו כי המבנה המורפולוגי אינו זהה. אכן, בהטְהַר יש אלף נחה אחרי הטי"ת<sup>38</sup> ואילו בהכפּר ובהנֹסר אין זה המקרה).<sup>39</sup>

כדי לדבוק בעיקרון של ייחוס פעלים בעלי מבנים מורפולוגיים לא זהים לדרכים שונות חידש המחבר דרכים נפרדות לפעלים בעלי עיצורים גרוניים או רי"ש, וכן לצורות התפעל בשיכול עיצורים לפני עיצור שורק. הרחבת מצאי הדרכים אילצה אותו להכניס סימנים חדשים למערכת כדי למיין את הדרכים החדשות. צורת הציווי הַרְאָה, שאבו אלפרג' הרון שייך לסימן גְנִי, יוחסה עתה לדרך הַעֲלָה (ציווי הַעֲלָה, עבר הַעֲלָה) בסימן החדש מֶה. סימן זה מציין פעלים שצורת הציווי שלהם פותחת בתנועת פתח וצורת העבר שלהם פותחת בסגול. באופן דומה יִכּוֹן ויֵאָדָר כבר לא יוחסו לדרך אחת בסימן שִׁיְרָה. יֵאָדָר יוחס לדרך הַבּוֹשׁ (ציווי הַבּוֹשׁ, עבר נְבוֹשׁ), והדרכים שיש בהן צירי בהברה הראשונה של צורת הציווי וקמץ בהברה הראשונה של צורת העבר יוחסו לסימן החדש שֶׁלָה. היה צורך לחדש בכתאב אלעקוד את הסימנים מֶהָ, שֶׁלָה, אֶכָה, עֶלִי, בְרָה, בְקַע ופְרִי, כשהמחבר יישם עקרונות חדשים של מיון פעלים לדרכים. העובדה שדרכים קובצו לסימנים במקום שהסימנים יחולקו לדרכים, כמו שעשה שאבו אלפרג' הרון מלכתחילה, מעידה שהסימנים איבדו את עליונותם ההיסטורית. בכל הנוגע לעיסוק בתורת הצורות הם הפכו לגורם משני ביחס לדרכים.

אף על פי שהרחבת שיטת הסימנים צמצמה באופן משמעותי את יכולת החיזוי של הסימנים, השימוש בהם למיין צורות ציווי מייצגות אפשר את המשך השימוש בתכונות המנווניות שלהם. בכתאב אלעקוד יש רשימות של ציוויים מייצגים לכל סימן:

הָבֵא סתה תצאריף. הָשִׁיב ביוד. הָפַר בגיר יוד. הָשֵׁב. הִנַּח. זָרָה. כָּרַף.  
גְּנִי עשרין תצריף. הִכָּה. הִצִּיל ביוד. הִצֵּל בגיר יוד. הִגַּשׁ. הִנַּח. גִּלָּה. הִגְלָה.  
דָּבַר. בִּלַּע. זָבַח. רָחַם. הִשְׁלִיף. הִשְׁלָף. הִפְצַר. הִשְׁבַּע. בְּקָשָׁה. הִדְרָכָה. כָּרַבֵּל.  
תַּעֲתַע. הַשְׁמָאֵל [=הָבֵא כולל שש דרכים: הָשִׁיב ביו"ד, הָפַר ללא יו"ד, הָשֵׁב, הִנַּח, זָרָה וּכְרַף. גְּנִי כולל עשרים דרכים: הִכָּה, הִצִּיל ביו"ד, הִצֵּל ללא יו"ד, הִגַּשׁ, הִנַּח, גִּלָּה, הִגְלָה, דָּבַר, בִּלַּע, זָבַח, רָחַם, הִשְׁלִיף, הִשְׁלָף, הִפְצַר, הִשְׁבַּע, בְּקָשָׁה, הִדְרָכָה, כָּרַבֵּל, תַּעֲתַע, הַשְׁמָאֵל].<sup>40</sup>

תלמיד שלמד את הרשימות האלו בעל פה יכול לדעת לאיזה סימן שייכת צורת

38. כלומר הפתח שבטי"ת הוא ארוך. את התאוריה שאמות קריאה נעלמות – אל"ף, וי"ו או יו"ד – עומדות ברקע תנועות ארוכות פיתח ר' יהודה חיגי' (ראה יסטרוב, פעלים, עמ' 7–10), ואבו אלפרג' הרון אימץ אותה (ראה אלדר, הוריית הקורא, עמ' 102–105).
39. וידרו, דקדוק קראי פדגוגי, עמ' 224–225.
40. שם, עמ' 210–211.

ציווי מסיימת. הוא יכול להסיק את תנועת צורת העבר כפי שהיא קודדה בסימן, ולא היה לו צורך לזכור אותה במיוחד.<sup>41</sup>

לסיכום, הנתונים מעלים את התמונה הזאת: הסימנים חודשו לכתחילה ככלים מנמוניים המשקפים התאמות סדירות בין ניקוד הציווי וניקוד העבר. הסימנים המקוריים היו חד-משמעיים, ותפקידם היה לקבוע את צורת העבר. החל ממפעלו הדקדוקי של אבו אלפרג' הרון חולקו הסימנים לדרכים המבוססות על תבחינים מורפולוגיים. המערכת התחילה לשמש כמסגרת לתיאור מורפולוגי; הסימנים תפקדו כתוויות במיון הדרכים. כשטיפוסי פעלים חדשים שולבו במערכת התרחב מצאי הסימנים, ויכולת החיזוי שלהם נפגעה משמעותית. אף שהסימנים איבדו את חשיבותם בניתוח המורפולוגי, תכונותיהם המנמוניות המשיכו לשמש לצרכים פדגוגיים.

### קיצורים

אלדר, הוריית הקורא = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד

בסל, אלכאפי = N. Basal, "Excerpts from the Abridgement (al-Muḥtaṣar) of al-Kitāb al-Kāfi by Abū al-Faraj Hārūn in Arabic Script", *Israel Oriental Studies* 17 (1997), pp. 197–225

בקר, הסימנים = ד' בקר, "שיטת הסימנים של 'דרכי הפועל העברי' לפי המדקדקים הקראיים אבו אלפרג' הארון ובעל 'מאור העין'", תעודה ז (תשנ"א), עמ' 249–279 גולדנברג, לוח הנטייה = א' גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83–99

געש, מאור עין = א' געש, "האם החיבור הדקדוקי הקראי 'מאור עין' עברי במקורו או תרגום מן הערבית?", לשוננו עז (תשע"ה), עמ' 327–338

דותן, צחות = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, מבוא ומהדורה מדעית, שני כרכים, ירושלים תשנ"ז

וידרו, דקדוק קראי פדגוגי = N. Vidro, *A Medieval Karaite Pedagogical Grammar of Hebrew: A Critical Edition and English Translation of Kitāb al-'Uqūd fī Taṣārīf al-Luġa al-'Ibrāniyya*, Leiden & Boston 2013

וידרו, הפועל = N. Vidro, *Verbal Morphology in the Karaite Treatise on Hebrew Grammar Kitāb al-'Uqūd fī Taṣārīf al-Luġa al-'Ibrāniyya*, Leiden & Boston 2011

41. לשיטות דידיקטיות אחרות בכתאב אלעקוד ראה וידרו, כלים.

- N. Vidro, "A Newly Reconstructed Karaite Work on = היבור קראי וידרו, Hebrew Grammar", *Journal of Semitic Studies* 54, 1 (2009), pp. 169–178
- N. Vidro, "A Karaite Tool-Kit for Teaching Hebrew Grammar", = וידרו, כלים  
*Journal of Jewish Studies* 64, 1 (2013), pp. 98–118
- М.Н. Зислин, "Абӯ-л-Фарадж Харӯн о спряжении = זיסלין, הרוון  
еврейского глагола", *Краткие сообщения института народов  
Азии. История и филология Ближнего Востока: Семитология*  
86 (1965), pp. 164–177
- М.Н. Зислин, *Ме'ор Айин ("Светоч глаза")*: = מאור עין  
*Караимская грамматика древнееврейского языка, По рукописи*  
1208 г, Факсимиле, Москва 1990
- I. Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah*, Missoula 1980 = ייבין, מסורה
- M. Jastrow, *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew*, = יסטורב, פעלים  
Leiden 1897
- G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical = כאן, אבן נוח  
Thought including a Critical Edition, Translation and Analysis of the  
Diqduq of Abū Ya'qūb Yūsuf Ibn Nūḥ on the Hagiographa*, Leiden 2000
- G. Khan, M.Á. Gallego & J. Olszowy-Schlanger, = כאן ואחרים, דקדוק קראי  
*The Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought in its Classical  
Form: A Critical Edition and English Translation of al-Kitāb al-Kāfi  
fi al-Luġa al-'Ibrāniyya by Abū al-Faraġ Hārūn ibn al-Faraġ*, 2 vols.,  
Leiden 2003
- ממון, אוצרות לשון = א' ממון, אוצרות לשון: כתבי היד וקטעי הגניזה בחכמת הלשון  
מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה – ניו יורק, ירושלים תשס"ו
- ממון, המחשבה הדקדוקית = א' ממון, "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים  
לרבנים", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 79–96
- A. Maman, "Karaite Hebrew Grammatical = חוכמת הלשון הקראית =  
Thought: State of the Art", in C. del Valle, S. García-Jalón & J.P.  
Monferrer (eds.), *Maimónides y Su Época*, Madrid 2007, pp. 429–438
- ממון, מאור עין = א' ממון, "מאור עין ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית", לשוננו  
נח (תשנ"ד–תשנ"ה), עמ' 153–165